

Αντώνης Παπαρίζος

ΙΔΕΟΛΟΓΙΑ ΚΑΙ ΙΣΤΟΡΙΑ

Ε ΑΦΟΡΜΗ ΤΟ ΑΡΘΡΟ «ΙΔΕΟΛΟΓΙΑ ΚΑΙ ΚΡΙΤΙΚΗ» του Ν. Δεμερτζή, που δημοσιεύθηκε στο τεύχος αρ. 4 του *Λεβιάθαν*, η παρούσα μελέτη αποβλέπει σε δύο στόχους. Να σηματοδοτηθούν τα όρια της προβληματικής που τίθεται σε σχέση με τα σημαντικότερα θέματα των θεωρήσεων για την ιδεολογία, και να τεθούν οι αρχές και οι απόψεις μιας άλλης προσέγγισης. Η προσέγγιση αυτή, διαλεκτική και ιστορική, φιλοδοξεί να έχει ως σημείο αφετηρίας την κίνηση της ιστορίας, τη δημιουργική δηλαδή και καταστροφική πράξη των διαδοχικών ανθρωπίνων γενεών, μέσω της οποίας αναπαράγονται και μετασχηματίζονται οι παλαιές, αλλά και εφευρίσκονται νέες μορφές ιστορικών κοινωνιών. Άλλωστε, η οριοθέτηση της συζήτησης που επιτυγχάνεται, έστω και συνοπτικά, στο «Ιδεολογία και Κριτική», αποτελεί μια πολύ καλή ευκαιρία, και κυρίως προϋπόθεση, για την εκ νέου προσέγγιση της ιδεολογίας, με βάση την ιστορία.

1. *Ιδεολογία και Κριτική: η προβληματική*

ΓΙΑ ΝΑ ΣΚΙΑΓΡΑΦΗΣΩ ΤΑ ΟΡΙΑ ΤΗΣ ΠΡΟΒΛΗΜΑΤΙΚΗΣ που θέτει το αναφερόμενο άρθρο, οφείλω καταρχήν να αποδώσω, συνοπτικά αλλά όσο το δυνατόν πιο ολοκληρωμένα, τις βασικές του προτάσεις, καταβάλλοντας παράλληλα κάθε προσπάθεια να φανεί η εσωτερική τους συνοχή.

Ιδεολογία είναι «το προκατεργασμένο, προσφερόμενο σχήμα εξήγησης, ερμηνείας και δικαίωσης της κοινωνικής τάξης (order) και του τρόπου που το άτομο αρθρώνεται σ' αυτή (Eyegman 1981: 13, 22-5, 294-312)». Πρόκειται για μια «περιοριστική θεώρηση» της ιδεολογίας, όχι μόνο διότι αφορά ως ιστορικό φαινόμενο τη σύγχρονη εποχή, αλλά και διότι ως έννοια έχει «περιοριστικό χαρακτήρα», αντιδιατελλόμενη προς τη θρησκεία, την κοσμοαντίληψη ή την «ολική ιδεολογία» του Mannheim. Με άλλα λόγια, ο ορισμός αυτός προϋποθέτει τις ιδεολογίες, υπονοεί δηλαδή εξαρχής ότι αποδέχεται την ιδεολογία ως «ιδεολογίες», ότι με την έννοια «ιδεολογία» αναφέρεται κάθε φορά στις «ιδεολογίες», ορίζοντας έτσι με τον ίδιο

τρόπο την κάθε μία από τις περισσότερες ιδεολογίες που μπορούν να υπάρχουν ταυτόχρονα σε κάθε κοινωνία. Η ιδεολογία είναι εξ ορισμού μερική, και συνεπώς ταξική. Αυτός είναι και ο λόγος για τον οποίο ο συγγραφέας επιδιώκει να σκιαγραφήσει τα όριά της, εμβαθύνοντας στη διαφορά που υπάρχει, καταρχήν, ανάμεσα στην «ταξικά προσδιορισμένη από την εν γένει κοινωνικά προσδιορισμένη γνώση» (108), και στη συνέχεια, ανάμεσα στις δύο αυτές μορφές και την κριτικά ανεπτυγμένη θεωρητική γνώση. Στο σημείο όμως αυτό θα επανέλθουμε.

Οι ιδεολογίες, τώρα, εφόσον είναι ταξικές και επομένως ανταγωνιζόμενες, από τη μία πλευρά αποτελούν μια κάποια μορφή κοινωνικής γνώσης, θετικής και πρακτικής, αλλά από την άλλη αποκρύπτουν, ή μόνιμα τείνουν να αποκρύπτουν, τις κοινωνικές αντιφάσεις, νομιμοποιώντας ή τείνοντας να νομιμοποιήσουν κάποιες ή/και την κυρίαρχη μορφή εξουσίας. Η ιδεολογία, επομένως, επισημαίνει ο Ν. Δεμερτζής, αναφέροντας τον Larrain (1979:46), «αποτελεί διανοητική λύση των αντιφάσεων που δεν μπορούν να λυθούν με πρακτικά μέσα, είναι η αναγκαία ενδοσυνειδησιακή προβολή των πρακτικών αδυναμιών του ανθρώπου» (σελ. 106). Οι δύο αυτές λειτουργίες οδηγούν στη διαπίστωση μιας τρίτης. Η ιδεολογία, (η κάθε μία από τις ιδεολογίες) εγκυβε το υποκείμενο ως άτομο, αξιώνοντας την πολιτική του δράση, «εσωτερικεύμενη απ' αυτό ως ο μόνος και αποκλειστικός τρόπος ύπαρξης του Λόγου, της αντίληψης και της γνώσης» (σελ. 106). Πρόκειται για μία σχέση του ατόμου με τη σύνολη κοινωνία, στην οποία οφείλεται, όπως θα μπορούσαμε να διαπιστώσουμε, προεκτείνοντας εδώ την προβληματική του συγγραφέα, η ανάπτυξη των μορφών της κοινωνικής γνώσης του ατόμου, αλλά και των μορφών της κοινωνικής του συνείδησης. Ήδη όμως, παρουσιάζοντας τις τρεις αυτές μαρξικές και αλθουσεριανές (κυρίως η τρίτη) έμπνευσης λειτουργίες, ο συγγραφέας έχει θέσει το πρόβλημα της γνώσης και της αλήθειας. Οποιαδήποτε περαιτέρω συζήτηση εμπλέκει το ερώτημα της «ψευδούς συνείδησης» και των αντινομιών της κλασικής μαρξικής και ενγκελσιανής άποψης. Παρόλη την πολυπλοκότητα του θέματος και τη βραχύτητα του κειμένου οι θέσεις των Μαρξ-Ένγκελς και η κριτική θεώρηση του συγγραφέα προβάλλουν ξεκάθαρες.

Δύο είναι τα ερωτήματα που εγείρονται από την προβληματική του κειμένου. «Εάν η ιδεολογία παραμορφώνει την “αληθινή” κατανόηση της πραγματικότητας, τότε πώς αυτή διακρίνεται από την έννοια της «ψευδούς συνείδησης» (σελ. 106); Και εάν η ιδεολογία είναι ένα προσφερόμενο εξηγητικό σύστημα τότε σε τι διαφέρει από τη «θεωρία» και την «επιστήμη»; Για να απαντήσει στα ερωτήματα αυτά ο συντάκτης του άρθρου θεωρεί ότι πρέπει να περάσει μέσα από τις απόψεις των Μαρξ-Ένγκελς, αποδεχόμενος ότι τρεις είναι οι όψεις της θεωρίας των δύο αυτών συγγραφέων που πρέπει να λάβουμε υπόψη μας: «η ιδεολογία ταυτίζεται με την ψευδή συνείδηση και θεωρείται αντίστροφη όσο και ξένη στην αντικειμενική γνώση», «το κοινωνικό είναι προσδιορίζει τη συνείδηση», και τέλος «η κυρίαρχη κάθε φορά τάξη επιβάλλει στην κοινωνία τη δική της ιδεολογία» (σελ. 106). Τα πλαίσια, βέβαια, μέσα στα οποία αναπτύσσονται οι τρεις αυτές όψεις, θεωρεί ο συντάκτης, είναι οι κοινωνίες της νεωτερικότητας, όπου έχουμε την κυριαρχία της αστικής τάξης πάνω στη σύνολη κοινωνία. Αν η ιδεολογία ταυτίζεται με την «ψευδή συνείδηση», η λύση στα ερωτή-

ματα αυτά, σύμφωνα με τη λογική των Μαρξ-Ένγκελς, θα ερχόταν πρακτικά με την ανάπτυξη μιας θετικής επιστήμης και με την κατάργηση της ταξικής κοινωνίας. Γεγονός που δείχνει παράλληλα σε ποιο βαθμό το γενικό πνεύμα του θετικισμού και της πίστης στην αντικειμενική επιστήμη, που κυριαρχούσαν κατά την περίοδο εκείνη, είχαν διαποτίσει τους δύο αυτούς συγγραφείς.

Στο σημείο αυτό ακριβώς ο Ν. Δεμερτζής επισημαίνει τις δύο αντινομίες της προβληματικής των κλασικών του μαρξισμού. Πρώτον, η κατάργηση της ταξικά εξαρτημένης γνώσης δεν οδηγεί σε μορφές γνώσης ανεξάρτητες από οποιονδήποτε κοινωνικό προσδιορισμό, διαπίστωση που σημαίνει ότι «ο Μαρξ και ο Ένγκελς δεν φρόντισαν να διακρίνουν την ταξικά προσδιορισμένη από την εν γένει κοινωνικά προσδιορισμένη γνώση». Και δεύτερο, το ηθικο-πολιτικό αίτημα της αταξικής κοινωνίας δεν φαίνεται να μπορεί να απορρέει από μια αντικειμενιστική θετική γνώση και ανάλυση, εφόσον πρόκειται για διαφορετικής υφής προτάσεις και προτάγματα (σελ. 108).

Φτάνοντας στο σημείο αυτό ο συγγραφέας, περνά στην τρίτη παράγραφο του κειμένου του με τίτλο: «Για την έννοια της ψευδούς συνείδησης», όπου θέτει και συζητά δύο καταρχήν βασικές απόψεις: α) Η ψευδής συνείδηση αποτελεί ένα ενύπαρκτο συστατικό στοιχείο της κοινωνικής πραγματικότητας, την οποία όμως ως μη ολοκληρωμένη αλλά πραγματική και ταξικά λειτουργική γνώση θα πρέπει να συλλάβουμε και να οριοθετήσουμε σε σχέση με τις άλλες μορφές κοινωνικής γνώσης και πράξης. β) Η ψευδής συνείδηση δεν μπορεί να ταυτίζεται με την ιδεολογία. Τα βήματα λοιπόν που πρέπει να γίνουν, είναι να οριοθετηθεί η διάκριση ανάμεσα στην ιδεολογία και την ψευδή συνείδηση και να μελετηθεί η διασύνδεσή τους στα πλαίσια της σύγχρονης κοινωνικής πραγματικότητας με λειτουργικό τρόπο. Ουσιαστικά πρόκειται για τις δύο πλευρές του ίδιου ερωτήματος.

Ιδεολογία είναι το προκατεργασμένο προσφερόμενο και με συλλογικό τρόπο αποσπασμένο πρότυπο επεξήγησης, δικαιολόγησης, νομιμοποίησης και ερμηνείας της κοινωνικής τάξης και του τρόπου που το άτομο αρθρώνεται σ' αυτή. Ψευδής συνείδηση είναι ο άμεσος και απροβλημάτιστος τρόπος που το άτομο εσωτερικεύει την καθημερινή του εμπειρία μέσα στην κοινωνία.

Οι ορισμοί μιλούν από μόνοι τους. Η αδιαμεσολάβητη συνείδηση στην οποία συγχέονται «η αισθητηριακή βεβαιότητα (sense-certainty) με την επεξεργασμένη γνώση (discursive knowledge)» είναι η ψευδής συνείδηση. «Η ιδεολογία προβάλλεται και προσφέρεται από τους διανοούμενους ως ένα έτοιμο πρότυπο δικαίωσης της κοινωνικής πραγματικότητας, ενώ η ψευδής συνείδηση είναι ο ιδιαίτερος τρόπος που τα επιμέρους άτομα ερμηνεύουν την πραγματικότητα αυτή επιδιδόμενα στις καθημερινές τους ασχολίες διαμέσου της ιδεολογίας ή των ιδεολογιών» (σελ. 110). Όλες οι διευκρινήσεις που ακολουθούν μέχρι και το τέλος της παραγράφου, αποτελούν ανάπτυξη και διευκρίνιση αυτής της τελευταίας πρότασης. Από εκεί και πέρα, στην τέταρτη και τελευταία παράγραφο, έχουμε την οριοθέτηση των δύο αυτών εννοιών «σε αρνητική αντιπαράθεση με άλλες» (σελ. 110).

2. Ιδεολογία και Ιστορία

α) Το στάδιο της ανάδυσης

ΣΤΙΣ ΠΑΡΑΠΑΝΩ ΠΡΟΤΑΣΕΙΣ ΤΟΥ ΚΕΙΜΕΝΟΥ «Ιδεολογία και Κριτική», έχουμε να θέσουμε καταρχήν τα ακόλουθα ερωτήματα. Αν η ιδεολογία είναι ένα «προκατεργασμένο από τους διανοούμενους και προσφερόμενο σχήμα εξήγησης, ερμηνείας και δικαίωσης της κοινωνικής τάξης (order)» (σελ. 105), τότε και κάτω από ποιες συνθήκες, ιστορικές διαδικασίες και συγκρούσεις προ-κατασκευάστηκε; Για ποιους λόγους έγινε αυτό; Και εάν δεχθούμε ότι προκατασκευάστηκε, για ποιες αιτίες και με ποιο τρόπο έγινε «αποδεκτό» από κάποια ή κάποιες κοινωνικές τάξεις ή ομάδες; Με άλλα λόγια, μήπως σε τελευταία ανάλυση, η διάκριση αυτή που μας προτείνει ο Ν. Δεμερτζής, ανάμεσα στην μερικά, περιοριστικά και ταξικά νοούμενη ιδεολογία και την ψευδή συνείδηση, είναι μία θεωρητική ιδεοτυπική ή φορμαλιστική λύση, που απαντά στα θεωρητικά προβλήματα, αλλά δεν μπορεί να αντέξει στην ιστορική κριτική, διότι μέσα στην κίνηση της ιστορίας η πραγματικότητα είναι σαφώς διαφορετική και δεν έχουμε τέτοιου είδους διαχωρισμό; Μήπως τελικά η περιορισμένα νοούμενη ιδεολογία, (η κάθε μία από τις περισσότερες ταυτόχρονα υπάρχουσες ιδεολογίες) μέσα στην κίνηση της ιστορίας και παρά τις οποιεσδήποτε θεωρητικές οριοθετήσεις, ταυτίζεται με την ψευδή συνείδηση;

Τα ερωτήματα αυτά, ακολουθούμενα ένα προς ένα μέσα στην πορεία της ιστορίας, θεωρώ ότι θα μας οδηγήσουν σε κάποιες διαπιστώσεις διαφορετικές. Αν «η ιδεολογία προβάλλεται και προσφέρεται από τους διανοούμενους...» (σελ. 110), ποιοι είναι αυτοί οι διανοούμενοι; Είναι συνήθως οργανωμένοι; Σε τι είδους οργάνωση; Και για ποιο λόγο προ-κατεργάζονται ένα «σχήμα εξήγησης και δικαίωσης της κοινωνικής τάξης»; Και ακόμη περισσότερο, ποιες είναι οι ιστορικές και κοινωνικές διαδικασίες μέσα και διαμέσου των οποίων αναδύονται; Για ποιον λόγο είναι ικανοί να προκατασκευάσουν σχήματα εξήγησης, τα οποία μάλιστα αποδέχεται η σύνολη κοινωνία;

Ποτέ, από όσο μπορώ να γνωρίζω, δεν είχαμε στην ιστορία κάποιο παράδειγμα «προκατασκευής» ενός σχήματος εξήγησης και δικαίωσης της κοινωνικής τάξης (order). Αντίθετα, εκείνο που συνέβη και συμβαίνει είναι η ανάδυση και ο συνεχής κοινωνικός μετασχηματισμός ενός πρώτου «εμπνευσμένου ομιλούντα» (ή μιας ομάδας), του οποίου ο «ιδεολογικός» λόγος, (όπως και αυτή η ίδια η πρακτική του συνείδηση) συνεχώς μεταβάλλεται, αλλά και επανερμηνεύεται εσωτερικευόμενος, καταρχήν από εκείνους που τον «ακολουθούν», για να αναδυθεί, ενδεχόμενα στη συνέχεια, μία ομάδα «μαθητών» ή και «διανοουμένων», που όμως απέχουν πάρα πολύ από το να προκατασκευάζουν και να προσφέρουν κάποιο «ιδεολογικό σχήμα εξήγησης». Αν παράγουν και προσφέρουν κάτι, αυτό είναι κάποια σχήματα αντίληψης, σκέψης και πράξης, τα οποία γίνονται αποδεκτά από τις διάφορες κοινωνικές ομάδες και τάξεις, επανερμηνευόμενα και μετασχηματιζόμενα ταυτόχρονα, και με τέτοιον τρόπο, ώστε αυτοί οι ίδιοι «οι ομιλούντες κατασκευαστές», από μόνοι τους, να μετασχημα-

τίζουν τη δομή αλλά και το περιεχόμενό τους, και επομένως στη συνέχεια, τον ίδιο τους τον ιδεολογικό λόγο, τη σκέψη και την πρακτική τους συνείδηση¹.

Με άλλα λόγια, έχουμε ταυτόχρονη ανάδυση ή/και μετασχηματισμό τόσο των διανοουμένων και του «ιδεολογικού» τους λόγου, όσο και των ευρύτερων κοινωνικών ομάδων που τον αποδέχονται και τον μετατρέπουν, στον βαθμό που το κάνουν, σε κοινωνική σκέψη και πράξη, δηλαδή ιδεολογία. Η ιδεολογία αναδύεται ταυτόχρονα τόσο στους εμπνευστές όσο και σ' αυτούς που την αποδέχονται, οι οποίοι μάλιστα κατασκευάζουν και την εκάστοτε τελική της μορφή. Διαφορετικά δεν θα ήταν παρά η σκέψη και ο λόγος κάποιου ή κάποιων εμπνευσμένων. Η έννοια δηλαδή της ιδεολογίας «προϋποθέτει», ή καλύτερα «ενέχει», την άμεση παρουσία και «ιδεολογική εργασία» τουλάχιστον μιας εάν όχι περισσότερων κοινωνικών ομάδων, αλλά κυρίως την κοινωνικά πιθανή «ιδεολογική ετοιμότητα» και πράξη μιας τουλάχιστον κοινωνικής τάξης.

Η ανάδυση των αναρχικών διανοουμένων και των σχετικών ομάδων, όπως και των αναρχικών και αναρχο-συνδικαλιστικών κινήματων στην Ευρώπη, θα μπορούσε κάλλιστα να αποτελέσει το ιστορικό παράδειγμα των ανωτέρω προτάσεών μου. Σε καμία περίπτωση ο λόγος των πρώτων αναρχικών δεν έγινε αποδεκτός ως τέτοιος από τις ομάδες και τα κινήματα που τον «αποδέχθηκαν». Μάλλον το δεύτερο συνέβη. Μάλλον οι αναρχικές ομάδες και τα κινήματα ήταν εκείνοι που αποκρυστάλλωσαν την αναρχική πρόταση ως ιδεολογία κοινωνικο-πολιτικής οργάνωσης του κοινωνικού βίου. Γεγονός βέβαια που επέδρασε, μετέτρεψε ή και κατεύθυνε τις απόψεις των πρώτων αλλά και των μετέπειτα θεωρητικών².

Ένα άλλο παράδειγμα, είναι η ιστορική ανάδυση μιας διουσητικής ή ιερατικής «διανοούμενης γραφειοκρατείας». Στην περίπτωση αυτή, η ανάδυση των «διανοουμένων» είναι ταυτόχρονη με την «οργανωματοποίηση» κάποιων πολύ συγκεκριμένων μορφών «θρησκευτικής» ή/και «διουσητικής γνώσης», οι οποίες κατά τη διάρκεια της

1. Πολλά θεωρητικά θέματα συνδέονται με την προβληματική της ιδεολογίας. Πριν απ' όλα οφείλω να επισημάνω ότι η προσέγγιση των Μαρξ-Ένγκελς είναι ιστορική, και για να το επιβεβαιώσουμε δεν αρκεί να μελετήσουμε μόνο τα κείμενά τους που αναφέρονται άμεσα στην ιδεολογία. Είναι απαραίτητο να σταθούμε στα *Grundrisse* και το *Κεφάλαιο* του Μαρξ, όπως και στα κείμενα για τον Χριστιανισμό του Ένγκελς. Με βάση την ιστορία γίνεται η κατανόηση της ιδεολογίας και από τους ακόλουθους συγγραφείς. F. CHATELET, *Les ideologies*, Paris, Hachette, 1976, τρεις τόμοι. H. LEFEBVRE, *L'ideologie structuraliste*, Paris Anthropos, 1971. A. GRAMSCI, οι ελληνικές μεταφράσεις των: *Il Risorgimento, Οι Διανοούμενοι, Η οργάνωση της κουλτούρας*, Αθήνα, Στοχαστής, 1987, 1972, 1973, αντίστοιχα. H. PORTELLI, *Gramsci et la question*

religieuse, Paris, Anthropos, 1974. H. DES-ROCHE, *Marxisme et religions*, Paris, PUF, 1962. M. GODELIER, *Horizon, trajets marxistes en anthropologie*, Paris, Maspero, 1977. N. POULANTZAS, *L'etat, le pouvoir, le socialisme*, Paris, PUF, 1978. J. BAECHLER, *Qu'est-ce que l'ideologie*, Paris, Gallimard, coll., «idees», 1976. OREBOUL, *Langage et ideologie*, Paris, PUF, 1980. L. SERVIER, *L'ideologie*, Paris, PUF, coll. «Que sais-je», 1982. 2. Σχετικά βλ. T. TZOLA, *Οι αναρχικοί*, Αθήνα, Επίκουρος, 1975. G. GURVITCH, *Proudhon*, Paris, PUF, 1965. J. BANCAL, *Proudhon, Oeuvres choisies*, Paris, Gallimard, coll. «Idees», 1976. F. RUDE, *Bakounine, Le socialisme Libertaire*, Paris, Denoell/Gonthier, 1973.

συστηματοποίησης, μέσα από την άμεση σχέση τους με την εξουσία, την οποία και τείνουν να νομιμοποιούν, αποκτούν τη δυνατότητα να αποκρύβουν τις κοινωνικές αντιφάσεις και τις υφιστάμενες μορφές ταξικής εκμετάλλευσης και κυριαρχίας, γεγονός που τις καθιστά και λειτουργικά «ιδεολογικές». Σε κανένα από τα ιστορικά παραδείγματα που διαθέτουμε, δεν έχουμε ανάδυση κάποιας ομάδας διανοουμένων, που στη συνέχεια «προκατασκευάζουν» και «προσφέρουν» ένα κάποιο «σχήμα εξήγησης», όπως μας προτείνει ο συγγραφέας του άρθρου «Ιδεολογία και Κριτική»¹.

Η ανάδυση μιας ομάδας «διανοουμένων, ιεραρχών ή/και γραφειοκρατών», γίνεται ταυτόχρονα με την παραγωγή ή τον μετασχηματισμό μιας κάποιας μορφής κοινωνικής γνώσης/ιδεολογίας, η οποία παράγεται όμως μέσω των συγκρούσεων με την εξουσία και για την εξουσία των ομάδων αυτών, όπως και όλων των κοινωνικών ομάδων και τάξεων μιας δεδομένης κοινωνίας. Πολύ δε περισσότερο, όταν οι ομάδες αυτές και οι τάξεις μέσω της «συγκρουσιακής συμμετοχής» τους στις μορφές κοινωνικής πάλης, είναι και οι τελικοί επανερμηνευτές, αποδέκτες και χρήστες του αναδύμενου, και όχι «προκατασκευασμένου», σχήματος εξήγησης και δικαιολόγησης της κοινωνικής τάξης. Θα πρέπει να θεωρήσω επομένως ως εύλογο, ότι αυτή τούτη η συγκρουσιακή διαδικασία (η πάλη των ομάδων και των τάξεων για τα υλικά και ηθικά αγαθά τους), μέσω της οποίας αναδύονται οι νέες ομάδες των διανοουμένων ή/και μετασχηματίζονται οι παλαιές, αλλά και η νέα κοινωνική γνώση/ιδεολογία, αποτελεί συγχρόνως και τη διαδικασία ανάδυσης και επιβολής κάποιων νέων σχέσεων αν όχι μιας νέας μορφής κυριαρχίας στους κόλπους της ίδιας κοινωνίας.

Τα σχήματα αντίληψης, σκέψης και πράξης που παράγουν οι διανοούμενοι αυτοί, οι ιερείς και οι γραφειοκράτες, σε τούτη την περίπτωση, όχι μόνο μετατρέπονται, όπως θα μπορούσαμε να υποθέσουμε, αλλά είναι, από την πρώτη στιγμή της ανάδυσής τους, στη συνείδηση όλων, τόσο των ιδίων όσο και εκείνων που τα αποδέχονται επανερμηνεύοντάς τα, σχήματα ψευδούς συνείδησης. Αποκρύβουν από όλους, διανοούμενους και κοινωνία, πλευρές των κοινωνικών αντιφάσεων, και επιτρέπουν έτσι τη νομιμοποίηση της κοινωνικής τάξης (order). Και γίνεται κατανοητό ότι δεν υπάρχει κανένας διαχωρισμός ανάμεσα στη στιγμή της κατασκευής από εκείνη της αποδοχής της νέας ιδεολογίας, ώστε να θεωρούμε ότι έχουμε κάποια «προκατασκευή». Η ιστορική στιγμή της κατεργασίας μιας ιδεολογίας είναι ταυτόχρονα αυτή τούτη η στιγμή της ανάδυσης των διανοουμένων, αλλά και η στιγμή της ανάδυσης κάποιων νέων σχέσεων πολιτικής πάλης και κυριαρχίας που επιβάλλονται, εφόσον, τελικά, μόνο μέσω των κοινωνικών συγκρούσεων γίνεται αποδεκτός ο αναδύμενος ιδεολογικός λόγος.

Το ιερατείο και η διοικητική γραφειοκρατία της Αυτοκρατορίας των Αχαιμενιδών στη Μεσοποταμία (VI-IV π.Χ. αι.), αναπαρήγαγαν και μετασχηματίζαν συνεχώς με λειτουργικότερη μορφή την κυρίαρχη θρησκευτικο-πολιτική ιδεολογία, χρησιμοποιώντας τις υπάρχουσες και γενικά αποδεκτές θρησκευτικές, πανάρχαιες κυρίως, αντιλήψεις της περιοχής, ισχυροποιώντας βέβαια και την κοινωνική τους θέση. Αλλά η

3. F. CHATELET, *Les Ideologies...*, ο.π.

ανάδυση των ομάδων αυτών ήταν ταυτόχρονη με την ανάδυση των μορφών κυριαρχίας και κυρίως εκείνης που επέβαλε ο Κύρος II, ο Μέγας⁴. Τα ίδια περίπου ισχύουν και για το Αιγυπτιακό Ιερατείο⁵ ή ακόμη και τη γραφειοκρατία της Κίνας.

Αν όμως θεωρήσουμε ότι τα παραδείγματα αυτά αφορούν ιστορικές εποχές που προηγούνται του καπιταλιστικού κοινωνικού σχηματισμού, δεδομένου μάλιστα ότι η έννοια και η γνώση της ιδεολογίας συνδέονται με τη σύγχρονη ιστορική περίοδο, δόκιμο είναι, πέρα από το παράδειγμα των αναρχικών που ανέφερα πιο πάνω, να αναζητήσουμε και ένα δεύτερο σύγχρονο παράδειγμα. Η διαπίστωση όμως και εδώ παραμένει η ίδια. Μας είναι απολύτως αδύνατο να βρούμε ένα παράδειγμα «προκατεργασμένου» ιδεολογικού σχήματος. Ο ίδιος ο Ένγκελς μελετώντας την ανάδυση του πρωτόγονου χριστιανισμού και των πρώτων χριστιανικών κοινοτήτων⁶ τις συγχρίνει με την ανάδυση των πρώτων σοσιαλιστικών ομάδων στην Ευρώπη. Πότε και πού προκατασκευάστηκε η σοσιαλιστική κοινωνική πρόταση και αντίληψη της ζωής; Είναι βέβαιο ότι έχουμε σοσιαλιστές συγγραφείς που πρώτοι «γράφουν/ομιλούν» την πρόταση αυτή⁷. Αλλά πότε οι απόψεις και οι σκέψεις των «διανοουμένων» αυτών έγιναν δεκτές καθαυτές από τις πρώτες ομάδες των σοσιαλιστών; Ποτέ. Ομηρικές είναι μάλιστα οι συζητήσεις και οι συγκρούσεις, στους κόλπους των πρώτων αυτών ομάδων, κοινοτήτων και διανοουμένων⁸.

Με άλλα λόγια, από τη στιγμή που ένα κάποιο σχήμα εξήγησης και ερμηνείας της κοινωνικής τάξης αναδύεται για πρώτη φορά (σύνολο σχημάτων αντίληψης και πράξης) ως σκέψη πρακτική, ως σκέψη δηλαδή που αποβλέπει στο να γίνει πράξη και μέσω αυτής πρακτική συνείδηση, και μεταδίδεται, «προσφέρεται» από έναν κάποιον ή κάποιους πρώτους εμπνευσμένους ομιλούντες ή γράφοντες, «αμέσως» και από την «πρώτη στιγμή» της μετάδοσης, αποκρυσταλλώνεται και υλοποιείται κοινωνικά,

4. Βλ. σχετικά μια πολύ σοβαρή σειρά μελετών με αποκλειστικό αντικείμενο την Αυτοκρατορία των Αχαιμενιδών, από τον P. BRIANT στο *Annales Litt., de l' Université de Besançon*, vol. 43, 1982.

5. Βλ. A. MORET, *Histoire Ancienne Histoire de l' Orient*, Paris, PUF, 1936, δύο τόμοι. A. MORET, *Le Nil et la Civilisation Egyptienne*, Paris, La Renaissance du Livre, 1926. A. MORET et G. DAVY, *Des clans aux Empires*, Paris, La Renaissance du Livre, 1923.

6. «Η ιστορία του πρωτόγονου Χριστιανισμού προσφέρει περίεργα σημεία σύγκλησης (de coïncidence) με το σύγχρονο εργατικό κίνημα». Πρόκειται για την πρώτη πρόταση του F. ENGELS, στο κείμενο του «Contribution a l' histoire du christianisme primitif», στο Marx-Engels, *Sur la religion*, Paris, Ed. Sociales, 1972, σελ. 311.

7. Μια κάποια ιδέα για την ανάδυση των πρώτων σοσιαλιστών στοχαστών στην Ευρώπη και των

ομάδων τους, μπορούμε να έχουμε: E. HALEVY, *Histoire du socialisme europeen*, Paris, Gallimard, coll. «idees», 1974. Μας ενδιαφέρει εδώ κυρίως η περίοδος των: Saint Simon, ο δημοκρατικός σοσιαλισμός των Babeuf και Blanqui, Buchez, Louis Blanc και Fourier. Επίσης, βλ., J. GUESDE, *Textes choisis*, Paris, Ed. Sociales, 1959, A. BLANQUI, *Textes choisis*, Paris, Ed. Sociales, 1971. Χρησιμότερες είναι εδώ οι εργασίες των: P. ANDERSON, *Sur le marxisme occidental*, Paris, Maspero, 1977 και W. ABENDROTH, *Histoire du mouvement ouvrier en Europe*, Paris, Maspero, 1967.

8. Ακόμη και κατά τον 20ο αιώνα συνεχίζεται ο κατακερματισμός και η επανερμηνεία των σοσιαλιστικών προτάσεων. Βλ. D. BLUME..., *Histoire du reformisme en France depuis 1920*, Paris, Ed. Sociales, 1976, δύο τόμοι και L. HAMON, *Socialisme et pluralites*, Paris, Gallimard, coll. «idees», 1976.

όπως ανάφερα πιο πάνω, όχι μόνο στους ανθρώπους που την αποδέχονται, αλλά και σε αυτούς που την παράγουν ως «ψευδή συνείδηση», ως μορφή συνείδησης, δηλαδή, που αποκρύβει πλευρές των ταξικών και άλλων κοινωνικών αντιφάσεων. Με άλλα λόγια, η ιδεολογία είναι «ψευδής συνείδηση» ακόμη και για τις ομάδες που την παράγουν και την «προτείνουν», και μάλιστα από την πρώτη στιγμή της έμπνευσής τους.

Μήπως και σ' αυτή τούτη τη συνείδηση των Μαρξ-Ένγκελς, οι σοσιαλιστικές τους προτάσεις δεν είχαν έναν ιδεολογικό χαρακτήρα, έναν «ψευδή χαρακτήρα», αποκρύβοντας⁹ μέρος των υπαρχουσών κοινωνικών και ιστορικών αντιφάσεων; Πώς μπορούμε αλλιώς να εξηγήσουμε σήμερα τον έντονα κανονιστικό/ηθικό χαρακτήρα των «επιστημονικών» τους προτάσεων, που πέρα από τον γενικά αποδεκτό θετικισμό τους εμπεριείχαν ανθρωπιστικές προτάσεις, όπως η αγαθότητα του ανθρώπου ή η ικανότητα του προλεταριάτου να γίνει οικουμενικό υποκείμενο της παγκόσμιας ιστορίας, που σαφώς απόκρυβαν σοβαρό μέρος του πραγματικού χαρακτήρα των κοινωνικών αντιφάσεων και των συγκρούσεων της περιόδου κατά την οποία έγραφαν και ομιλούσαν¹⁰; Εκτός και αν αποτολμήσουμε να θεωρήσουμε ότι οι προτάσεις των κλασικών ήταν σκέψεις και θεωρήσεις αποκλειστικά «επιστημονικές», και επομένως δεν αποτελούσαν μέρος της πρακτικής και κοινωνικής τους συνείδησης, συνδεδεμένες μάλιστα με τις εν γένει διαδικασίες κοινωνικής παραγωγής της εποχής τους. Πολύ δύσκολα, νομίζω, θα υπάρξει θεωρητικός, ο οποίος θα αγνοούσε τον «ψευδή χαρακτήρα» που είχαν οι προτάσεις των Μαρξ-Ένγκελς στην ίδια τους τη συνείδηση.

Το ίδιο δεν συνέβη μήπως και με τους απόστολους και τους μεγάλους απολογητές του «πρώτου χριστιανισμού»; Ο νέος «αποκαλυπτικός λόγος», ο οικουμενίζων χριστιανισμός που επεξεργάζονταν και κύρησσαν, δεν αποτελούσε μήπως και για αυτούς τους ίδιους «ψευδή συνείδηση», αποκρύβοντας μέρος των κοινωνικών και ιστορικών αντιφάσεων της περιόδου; Εκτός βέβαια κι αν προβάλουμε την απίθανη υπόθεση ότι ήσαν «ουνικοί», και ο ιδεολογικός τους λόγος δεν ήταν βιωμένος, και ως τέτοιος πραγματικός¹¹.

9. Η απόκρυψη πλευρών της πραγματικότητας είναι μία από τις λειτουργίες της ιδεολογίας. Ο Ν. Δεμερτζής αναφέρει τις περισσότερες απ' αυτές, και τις παρουσιάζω στην αρχή του κειμένου αυτού περιληπτικά. Βλ. πάνω στο θέμα, J. BAECHLER, *Qu' est ce que...*, ο.π., σελ. 64 και επ.
10. Βλ. σχετικά, G. LUCACS, *Histoire et conscience de classe*, Paris, Ed. Minuit, 1960.

11. Εντελώς ενδεικτικά πάνω στην ιστορία του Χριστιανισμού, βλ., L. DUSCHNSE, *Histoire ancienne de l' Eglise*, Paris, Ed. de Boccard, 1923, δύο τόμοι, M. ELIADE, *Histoire des croyances et des idées religieuses*, Paris, Payot, 1984, δύο τόμοι, R. GRANT, *Introduction historique au Nouveau Testament*, Paris, Payot,

1969, P. TILlich, *Histoire de la pensée Chrétienne*, Paris, Payot, 1970, M. GOGUEL, *Les premiers temps de l' Eglise*, Paris, Delachaux et Niestle, 1949, M. GOGUEL, *L' Eglise primitive*, Paris, Payot, 1947, M. GOGUEL, *La naissance du Christianisme*, Paris, Payot, 1955, R. BULTMANN, *Le Christianisme primitif*, Paris, Payot, 1969.

Βλ. επίσης τις τρεις μελέτες του F. ENGELS, a) Bruno Bauer et le christianisme primitif, b) le livre de l' Apocalypse, c) Contribution a l' histoire du christianisme primitif, στο MARX-ENGELS, *Sur la religion*, Paris, Ed. Sociales, 1972.

Με άλλα λόγια, οι ομάδες ή οι κοινωνικές τάξεις που αποδέχονται τις αναδυόμενες προτάσεις (σχήματα αντίληψης, σκέψης και πράξης) των ταυτόχρονα αναδυόμενων ή μετασχηματιζόμενων ομάδων των διανοουμένων, ουσιαστικά τις επανερμηνεύουν και μέσω της εμπειρίας/πράξης τις βιώνουν, τις εσωτερικεύουν και με τον τρόπο αυτό τις αποκρυσταλλώνουν και υλοποιούν ως «πρακτικές μορφές ψευδούς συνείδησης». Ο τρόπος δε της εσωτερίκευσης και ο βαθμός μετασχηματισμού, εξαρτώνται από τις πραγματικές υλικές αλλά και συμβολικές συνθήκες σύγκρουσης και πάλης, μέσα στις οποίες και διαβιούν. Το αρχικό σχήμα/πρόταση, επομένως, γίνεται για τους αποδέκτες, αλλά και για τους εμπνευστές, από την πρώτη στιγμή της ανάδυσής του, ψευδής συνείδηση. Δεν προλαβαίνει σε καμμία περίπτωση να λάβει τη μορφή προκατεργασμένου σχήματος που προσφέρεται. Και δεν πρόκειται, επομένως, για «απροβλημάτιστη» αποδοχή όπως θέλει να θεωρεί ο συγγραφέας του «Ιδεολογία και Κριτική», αλλά για εσωτερίκευση και εσωτερική κατασκευή, μέσω μάλιστα των ποικίλων εμπειριών και των συναισθηματικά φορτισμένων και συνθήτως οδυνηρών, και πολλές φορές τραγικών συγκρούσεων που συνεπάγεται η κοινωνική ζωή και πάλη.

Από τη σκοπιά της ιστορίας επομένως, όλα συμβαίνουν με τέτοιο τρόπο ώστε θα μπορούσαμε να πούμε, ότι τόσο οι διανοούμενοι που παράγουν τα πρώτα νέα σχήματα αντίληψης και πράξης, με βάση τα οποία παράγεται στη συνέχεια μια ιδεολογία, αυτή η ίδια η πρακτική τους σκέψη και συνείδηση μέσω της οποίας τα παράγουν¹², από τη μια πλευρά, αλλά και οι κοινωνικές σχέσεις παραγωγής και πολιτικής κυριαρχίας μέσα και διαμέσου των οποίων τα επανερμηνεύουν οι διάφορες κοινωνικές ομάδες και τάξεις, δεδομένης της συνεχούς ταξικής σύγκρουσης και πάλης, από την άλλη, αναδύονται ή μετασχηματίζονται ταυτόχρονα. Με άλλα λόγια, η ανάδυση στους κόλπους μιας κοινωνίας ενός νέου «σχήματος εξήγησης και δικαίωσης της κοινωνικής τάξης», μιας νέας ιδεολογίας ή μορφών ψευδούς συνείδησης, συνδέεται με τις κοινωνικές συγκρούσεις όλων των κοινωνικών τάξεων της κοινωνίας αυτής¹³. Αναπτύσσεται

12. Χαρακτηριστική είναι η άποψη του ίδιου του Κ. Μαρξ σχετικά με τον τρόπο που ένας διανοούμενος μπορεί να βιώνει την ίδια του την δραστηριότητα. «Ο συγγραφέας δεν θεωρεί καθόλου τις εργασίες του ως μέσον. Αποτελούν σκοπό καθαυτό. Και το αποτελούν σε τέτοιον βαθμό ώστε ο συγγραφέας θυσιάζει, εάν είναι ανάγκη, την ίδια του την ύπαρξη στην ύπαρξη των εργασιών του, και κάνει δική του κατά κάποιο τρόπο την αρχή του θρησκευτικού κήρυκα: υπάκουε στον θεό μάλλον παρά στους ανθρώπους». Άρθρο δημοσιευμένο στην *Rheinische Zeitung*, Cologne, 5-19 Μαΐου 1842, μετάφραση-αναφορά από το άρθρο του Η. DESROCHE, «Atheisme et socialisme dans le marxisme classique, Marx-Engels», στο *Archives de Sociologie des Religions*, Paris, Juillet-Decembre, no 10, 1960, σελ. 75. Δεν νο-

μίζω απαραίτητο να αναφερθώ εδώ στα γνωστά σημεία των κειμένων των Μαρξ-Ένγκελς που αφορούν την διαίρεση και την κατανομή της εργασίας, όπως και τις επιπτώσεις τους στη διάφρωση των κοινωνιών. Πολύ σημαντικό είναι το βιβλίο του D. GAXIE, *Les professionnels de la politique*, Paris, PUF, 1973.

13. Τα κείμενα που δείχνουν τον τρόπο με τον οποίο αναδύθηκε η αστική τάξη και οι αστικές ιδεολογίες, αποτελούν ένα πολύ καλό δείγμα των τρόπων με τους οποίους τα αστικά στρώματα επεξεργάστηκαν τις αστικές μορφές σκέψης και πράξης, κυρίως σε σχέση με τη θρησκεία και κατά την περίοδο της μεταρρύθμισης. L. KOFLER, *Συμβολή στην ιστορία της αστικής κοινωνίας*, Αθήνα, Κάλβος, 1978, δύο τόμοι. Μ. ΒΕΜΠΕΡ, *Προτεσταντική Ηθική και το πνεύμα του Καπι-*

δε ταυτόχρονα με την ανάδυση νέων ή και τον μετασχηματισμό παλαιών σχέσεων παραγωγής και πολιτικής κυριαρχίας, τις οποίες μάλιστα και νομιμοποιεί, αποκρύβοντας για κάθε κοινωνική ομάδα και τάξη που την «αποδέχεται» πλευρές, διαφορετικές κάθε φορά, των κοινωνικών και ιστορικών αντιφάσεων, μέσω των οποίων δομείται η εν λόγω κοινωνία.

Κατά την πρώτη φάση ανάπτυξης ενός νέου σχήματος εξήγησης της κοινωνικής τάξης, το σχήμα αυτό και η ψευδής συνείδηση δεν διακρίνονται. Διότι το σύνολο των σχημάτων αντίληψης, σκέψης και πράξης που τείνουν να το συγκροτήσουν (εφόσον ολοκληρωμένο σχήμα εξήγησης, ως προ-κατασκευή, δεν υπάρχει), δεν αποκρυσταλλώνεται και δεν υλοποιείται κοινωνικά παρά ως ψευδής συνείδηση, μέσω της διανοητικής αλλά και καθημερινής πρακτικής εργασίας, τόσο των διανοουμένων που το παράγουν όσο και των κοινωνικών ομάδων και τάξεων, που με βάση τις κοινωνικές συγκρούσεις το επεξεργάζονται. Αν το σχήμα αυτό, όσο συστηματικοποιημένο και αν είναι, δεν γίνει αποδεκτό, δεν θα αποτελέσει ποτέ μήτε ιδεολογία (προκατασκευασμένη και προτεινόμενη) μήτε ψευδή συνείδηση. Θα αποτελεί πάντα, απλά και μόνον, σκέψεις κάποιων διανοουμένων, καταγραφόμενες και ενδεχόμενες ειπωμένες σε κάποιους χώρους, αλλά τίποτε περισσότερο: βιβλία και λόγια ξεχασμένα. Ιδεολογία επομένως και ψευδής συνείδηση, στο στάδιο της ανάπτυξης, ταυτίζονται.

β) Το στάδιο της κυριαρχίας

ΜΠΟΡΟΥΜΕ ΤΩΡΑ ΝΑ ΣΤΑΘΟΥΜΕ ΣΤΗ ΔΕΥΤΕΡΗ ΦΑΣΗ, στη στιγμή δηλαδή εκείνη που το «σχήμα ερμηνείας και δικαίωσης της κοινωνικής τάξης (order)», ή για να αποδόσω την ιστορία, τα κάποια σχήματα αντίληψης, σκέψης και πράξης που εμφανίζονται ως πρόταση, τις περισσότερες φορές μάλιστα με πολλές εσωτερικές αντιθέσεις, ασυνέπειες, έλλειψη συστηματικότητας και μερικότητας, έχουν πλέον αναδυθεί και γίνει αποδεκτά, έστω από μέρος και μόνον των κοινωνικών ομάδων ή τάξεων μιας κοινωνίας: στη στιγμή, μ' άλλα λόγια, κατά την οποία μια κάποια ιδεολογία/ψευδής συνείδηση έχει εγκατασταθεί, αν όχι ως κυρίαρχη, τουλάχιστον δυναμικά στους κόλπους μιας κοινωνίας, και αποκτά μια κάποια συστηματικοποιημένη μορφή.

Πότε συμβαίνει αυτό; Η ιστορία μας παρέχει πολλαπλά παραδείγματα. Οι σοσιαλιστικές ιδέες κατά το μεσοπόλεμο, έχουν πλέον εγκαθιδρυθεί στους κόλπους των ευρωπαϊκών κοινωνιών. Θα μπορούσαμε κάλλιστα να αποδεχθούμε ότι αποτελούν ένα ξεκάθαρο ως επί το πλείστο σχήμα εξήγησης και δικαίωσης, αλλά και αμφισβήτησης κυρίως, της υπάρχουσας κοινωνικής τάξης. Πολλαπλά μέλη των διαφορετικών ομάδων της διανόησης: ελεύθερη ή και ακαδημαϊκή, κομματικά στελέχη, δημοσιογράφοι, είναι σε θέση να απαριθμήσουν τις βασικές αλλά και τις επιμέρους ιδέες/«αρχές»

ταλισμού, Αθήνα, Gutenberg, 1984, P. TAWNEY, *Η Χριστιανική θρησκεία και η άνοδος του Καπιταλισμού*, Αθήνα, Κάλβος, 1979. Και επειδή μερικές φορές η λογοτεχνία αποδίδει τις «νοοτρο-

πίες», τα σχήματα αντίληψης, σκέψης και πράξης καλύτερα από την κοινωνιολογία, Μ. ΓΙΟΥΡΣΕ-ΝΑΡ, *Η Άβυσσος*, Αθήνα, Χατζηγιαννάκη, 1983.

(σχήματα αντίληψης, σκέψης και πράξης), που το συγκροτούν, και μάλιστα να το επεξεργαστούν με τη μορφή ενός οργανωμένου συστήματος.

Πώς όμως συμβαίνει αυτό; Καταρχήν δεν υπάρχει ένα σχήμα/θεώρηση αλλά περισσότερα. Δεν είναι «προκατεργασμένα και προτεινόμενα», αλλά έχουν προκύψει, μετασχηματιζόμενα συνεχώς, από το συνδυασμό των υπαρχουσών μορφών ψευδούς συνείδησης/ιδεολογίας, με τη μελέτη των κλασικών και κάθε άλλων κειμένων, από τη μια πλευρά, και με μια κάποια κατανόηση των αναγκών που απορρέουν από τις νέες κοινωνικές και ιστορικές συνθήκες, από την άλλη. Κάθε ομάδα διανοουμένων, και αρκετές φορές κάθε υποομάδα, έχει και το δικό της σχήμα. Τη δική της δηλαδή θεώρηση του σοσιαλισμού. Οι διαφοροποιήσεις αλλά και οι συγκρούσεις πολύ συχνά είναι έντονες και βίαιες. Οι διασπάσεις στα εργατικά και σοσιαλιστικά κόμματα απετέλεσαν και αποτελούν γεγονός. Οι αναθεωρήσεις των θεωρητικών είναι εξίσου χαρακτηριστικές. Δεν έχουμε παρά να ανατρέξουμε στην ευρωπαϊκή ιστορία της περιόδου αυτής¹⁴. Είναι επομένως βέβαιο, πως ούτε και στο στάδιο αυτό υπάρχει ένα κυρίαρχο προ-κατασκευασμένο προτεινόμενο σχήμα του σοσιαλισμού. Το ίδιο, όπως είναι φυσικό, συμβαίνει και με τον φιλελευθερισμό, αλλά και την κομμουνιστική κατεύθυνση του σοσιαλισμού.

Μια πιο συγκεκριμένη εικόνα μπορούμε να έχουμε αν μελετήσουμε ένα κάποιο κόμμα ή κίνημα, είτε φιλελεύθερης είτε σοσιαλιστικής ιδεολογίας¹⁵. Σε κάθε ένα από τα διαφορετικά επίπεδα της οργάνωσης του κόμματος έχουμε και διαφορετικό τρόπο αντιμετώπισης και βίωσης της ιδεολογίας του. Σε τελευταία ανάλυση, δεν έχουμε παρά μόνο μορφές ψευδούς σοσιαλιστικής και φιλελεύθερης συνείδησης. Διότι είναι βέβαιο ότι η ιδεολογία που «αποδέχονται» αλλά και «ομολογούν» οι ηγεσίες, τα στελέχη και τα μέλη του κόμματος, είναι διαφορετική για την καθεμία από τις διαφορετικές αυτές ομάδες, και αποκρύβουν η καθεμία σημαντικές πλευρές των κοινωνικών και ιστορικών αντιφάσεων των ευρωπαϊκών κοινωνιών, εφόσον εξηγούν και δικαιώνουν, αμφισβητούν αλλά και νομιμοποιούν, όχι μόνο την ολική κοινωνική τάξη

14. Η περίπτωση της Γαλλίας του Μεσοπολέμου είναι κλασική. Αρκεί να σταθούμε λίγο στην ιστορία των κομμάτων και στις συγκρούσεις που συνδέονται με την ισχυροποίηση του σοσιαλιστικού ρεύματος και τη δημιουργία του «Λαϊκού Μετώπου» και θα έχουμε μια πλήρη εικόνα αυτού που θα ονόμαζα «κοινωνική επεξεργασία των ιδεολογιών». Βλ. σχετικά, Α. ΠΑΠΑΡΙΖΟΣ, *Les alliances des partis politiques sous la IIIème République, (L'entre-deux-guerres), memoire de D.E.A.*, Paris Παν/μιο Paris I-Sorbonne, 1978, 174-XXI p. Πλήρης βιβλιογραφία για την περίοδο υπάρχει στην ίδια εργασία.

15. Υπερβαίνοντας την κλασική βιβλιογραφία πάνω στα κόμματα, παλαιότερη και σύγχρονη, επι-

σημαίνω τα ακόλουθα: J. CHARLOT, *Le phénomène gaulliste*, Paris, Fayard, 1970. J. TOUCHARD, *La gauche en France depuis 1900*, Paris, Seuil, 1977. G. LEFRANC, *Le mouvement socialiste sous la IIIème République, 1875-1940*, Paris, Payot, 1963. R. REMOND, *La droite en France de 1815 a nos jours*, Paris, Aubier, 1963. J-F BIZOT, *Au parti des socialistes*, Paris, Grasset, 1975. Θεωρώ επίσης ότι είναι απαραίτητο να επισημάνω και ένα τουλάχιστον έργο του Α. SIEGFRIED, προδρόμου του DUVERGER και εξίσου σημαντικού όσο και εκείνος, αν και όχι τόσο γνωστού, *Tableau des partis politiques en France*, Paris, Grasset, 1930.

αλλά και τις θέσεις, προνομιακές ή όχι, τις οποίες κατέχουν στην κοινωνία και στο κόμμα οι εν λόγω ομάδες¹⁶.

Παρόλα αυτά υπάρχει ένα κοινό πλαίσιο αναφοράς. Τα βιβλία των κλασικών, οι επίσημες επεξεργασμένες ερμηνείες τους, οι προσφερόμενες από το κόμμα και σε όλα τα επίπεδα οργάνωσης αναλύσεις τους, οι διακηρύξεις του κόμματος, οι ομιλίες των ηγετικών στελεχών, κ.α. Θα μπορούσε κάλλιστα να θεωρηθεί ότι όλα αυτά αποτελούν ένα «προκατεργασμένο και προτεινόμενο σχήμα», πολύ περισσότερο μάλιστα όταν οι διαφορετικές ομάδες των διανοουμένων, που αναφέραμε στην αρχή της παραγράφου, είναι ικανές να αναπαράγουν, με αξιοσημείωτη συνέπεια, παρόλες τις διαφοροποιήσεις τους, ένα κάποιο γενικό ιδεολογικό σύστημα.

Το ερώτημα όμως που εγείρεται είναι το ακόλουθο. Λειτουργούν όλες τούτες οι προτάσεις, έστω και συστηματικοποιημένες, ως ένα «προκατεργασμένο προσφερόμενο σχήμα», ή αποτελούν για τις ομάδες και τις τάξεις που εντάσσονται στην ιδεολογία αυτή, ένα σύνολο συμβολισμών, μια «αποθήκη» συμβολικών προτάσεων, ή απλά και μόνο ένα συνθηματολογικό πλαίσιο αναφοράς; Και αν αυτή είναι η πραγματικότητα, είναι δυνατόν ένα τέτοιο πλαίσιο να αποτελεί ιδεολογία; Θα ήταν ιδεολογία μόνον εάν ήταν εσωτερικευμένο και βιωμένο ως τέτοιο από κάποιες κοινωνικές ομάδες ή και τάξεις. Ιστορικά δεν αποτελεί παρά ένα κάποιο σύνολο προτάσεων αρκετά γενικών, ώστε να μπορούν να «συμβολίζουν», και όχι να «δηλώνουν», το περιεχόμενο των σκέψεων και των συνειδήσεων μέρους τουλάχιστον των μελών μιας δεδομένης κοινωνίας.

Είναι το μοναδικό γενικό «σχήμα ερμηνείας και δικαίωσης της κοινωνικής τάξης (order)», που θα μπορούσα να αποδεχτώ ότι υπάρχει ιστορικά και μπορεί να μελετηθεί. Ένα τέτοιο γενικό σχήμα, όμως, σε καμμία περίπτωση δεν είναι «προκατεργασμένο». Αντίθετα, απορρέει, συντίθεται ιστορικά και είναι παρόν από τις ψευδείς συνειδήσεις όλων των τάξεων και ομάδων μιας κοινωνίας. Και αυτός είναι και ο λόγος για τον οποίο το οποιοδήποτε μέλος της κοινωνίας αυτής, εγκαλούμενο από τις ιδέες που συγκροτούνται στο σχήμα, μπορεί να το επικαλεσθεί, να αναφερθεί και να περιγράψει μια κάποια μορφή του. Επομένως, δεν αποτελεί παρά μία γενικής μορφής

16. Πάνω στην πολιτική και ιδεολογική συμπεριφορά των ψηφοφόρων και των στρατευμένων στελεχών όλων των βαθμίδων όπως και των μελών των κομμάτων/κινήματων σε σχέση με τα άμεσα υλικά και ηθικά συμφέροντά τους, βλ. Α. ΠΑΠΑΡΙΖΟΣ, *Les responsables des organisations de jeunesse du R.P.R. et du Parti socialiste*, memoire, Paris, Παν/μιο Paris I-Sorbonne, 1978, 159-XXI p., Α. ΠΑΠΑΡΙΖΟΣ, *Κοινωνιολογία των υπευθύνων σύνταξης της εφημερίδας «Γυναίκα-Μέλλον» του Γυναικείου Κέντρου Πληροφόρησης (Πολιτική Οργάνωση Γαλλικού κόμματος)*, Παν/μιο Παρίσι I-Σορβώννη, (Γαλλικά), 1976, 40 σελ., Α. ΠΑΠΑΡΙΖΟΣ, *Η Οργάνωση*

της Παρισινής Ομοσπονδίας του Σοσιαλιστικού Κόμματος, Παν/μιο Παρίσι I-Σορβώννη, (Γαλλικά) 1977, 35 σελ., Α. ΠΑΠΑΡΙΖΟΣ, *Η μορφή στρατευσιμότητας των υπευθύνων της Νεολαίας του Γαλλικού Κόμματος R.P.R. και η ιδιαιτερότητά της*, Παν/μιο Παρίσι I-Σορβώννη, (Γαλλικά) 1977, 56 σελ. βλ. επίσης, D. GAXIE, «Economie des partis et retributions du militantisme», in *Revue Française de science politique*, Paris, PUF, no 1, 1977. D. MOTHE, *Le metier de militant*, Paris, Seuil, 1973. J. LA-GROYE-G. LORD et al., *Les militants politiques dans trois Partis Français*, Paris, Pedone, 1976.

ψευδή συνείδηση. Τα κλασικά κείμενα, οι αναγνωρισμένες ερμηνείες και οι αναθεωρήσεις τους, όπως και τα συστηματοποιημένα σχήματα των ομάδων της διανόησης που ανέφερα, δεν αποτελούν παρά κλασικά κείμενα, αναγνωρισμένες ερμηνείες και αναθεωρήσεις. Τίποτε περισσότερο. Στην καλύτερη περίπτωση αποτελούν την ιδεολογία/ψευδή συνείδηση μόνον όσων τις χειρίζονται και τις κατεργάζονται ως τέτοιες.

Γίνεται συνεπώς φανερό, ότι η πρόταση του Ν. Δεμερτζή, σύμφωνα με την οποία η ιδεολογία είναι ένα «προκατεργασμένο, προσφερόμενο σχήμα εξήγησης, ερμηνείας και δικαίωσης της κοινωνικής τάξης και του τρόπου που το άτομο αρθρώνεται σ' αυτή», δεν αποδίδει την ιστορική πραγματικότητα. Αποτελεί μία προσέγγιση που σκοπό έχει να διακρίνει και να διαχωρίσει την ιδεολογία από την ψευδή συνείδηση, μόνο που κάτι τέτοιο δεν μπορεί να γίνει όταν με τον όρο «ιδεολογία» ορίζουμε την καθεμία από τις ιδεολογίες μέσω των οποίων θεσμεύεται μία κοινωνία. Στην καθημερινή πράξη, αλλά και στις κρυσταλλωμένες μορφές κοινωνικής διαβίωσης και οργάνωσης, η ιδεολογία υπάρχει μόνο ως μορφή ψευδών ταξικών και ομαδικών συνειδήσεων. Οποιαδήποτε άλλη πρόταση αντιλέγει και δεν αποδίδει την πραγματικότητα.

Το δεύτερο συμπέρασμα που απορρέει από την ιστορική ανάλυση της ανάδυσης μιας ιδεολογίας/ψευδούς συνείδησης, όπως άλλωστε επεσήμανα και πιο πάνω, είναι ότι η ψευδής συνείδηση δεν είναι όπως ισχυρίζονται οι δύο συγγραφείς, «ο άμεσος και απροβλημάτιστος τρόπος που το άτομο εσωτερικεύει την καθημερινή του εμπειρία μέσα στην κοινωνία», αλλά η βιωματική και πραγματική συνείδηση των ανθρώπων. Με άλλα λόγια, η άμεση, εμπειρική, ή με οδυνηρό τρόπο αποκτημένη και αρκετές φορές μοναδική κοινωνική γνώση που έχουν τα μέλη των κοινωνικών ομάδων και τάξεων για να ανταποκριθούν στις ανάγκες και τις συγκρούσεις της ζωής τους, στενά προσωπικές αλλά και ευρύτερα κοινωνικές. Χωρίς αυτό να σημαίνει πως δεν υπάρχουν πάμπολλες ιδέες ή σχήματα αντίληψης, σκέψης και πράξης που γίνονται αβασάνιστα και απροβλημάτιστα δεκτά από τα μέλη των κοινωνικών ομάδων και τάξεων¹⁷. Εδώ όμως θα πρέπει να λάβουμε υπόψη μας δύο πράγματα. Πρώτον, τούτο συμβαίνει χάρη στην ήδη υπάρχουσα ψευδή συνείδηση που αποκρύβει πλευρές τις πραγματικότητας και αποσιωπά κυρίως την έλλειψη μέσων και κριτηρίων που θα επέτρεπαν έναν προσωπικό προβληματισμό. Και δεύτερον, ότι οι απόψεις αυτές, εφόσον δεν αποτελούν άμεσες και μέσω της πράξης βιωμένες ιδέες, απεμπολούνται,

17. Πάνω στον τρόπο με τον οποίο υιοθετούν τις απόψεις άλλων και παράγουν την προσωπική τους γνώμη τα μέλη μιας κοινωνίας με βάση την ταξική τους ένταξη: τρόποι παραγωγής της προσωπικής γνώμης, μελέτη ανάλυσης εμπειρικών δεδομένων, βλ., P. BOURDIEU, «Questions de politique», *Actes de la recherche en sciences sociales*, no 16, Σεπτέμβριος, 1977, σελ. 55-89, P. BOURDIEU, «L' opinion publique n' existe pas», in *Les Temps modernes*, no 318, Ιανουάριος 1973,

1292-1309. Πάνω στον τρόπο παραγωγής της προσωπικής γνώμης των νέων στρατευμένων, υπεθλών σε εθνικό επίπεδο, της νεολαίας του Σοσιαλιστικού Κόμματος της Γαλλίας, βλ. την εμπειρική έρευνα που πραγματοποιήθηκε με ειδικά επεξεργασμένη μέθοδο και ερωτηματολόγιο, A. ΠΑΠΑΡΙΖΟΣ, *Les responsables des organisations de jeunesse du RPR et du PS*, *Memoire*, Παρίσι/μιο Paris I-Sorbonne, 1978, σελ. 96 και επ.

κατά τις στιγμές των συγκρούσεων, με την ίδια ευκολία με την οποία και έγιναν αποδεκτές.

Θα πρέπει δε να συμπληρώσω εδώ, ότι οι μορφές ψευδούς συνείδησης ή ιδεολογίας που έχουν ή τείνουν να κυριαρχήσουν, είναι «εγγεγραμμένες ως πιθανότητα» μέσα στις αντικειμενικές και ιστορικές συνθήκες μιας συγκεκριμένης κοινωνίας, της οποίας η υλοποίηση εξαρτάται από τις μορφές πράξης και σύγκρουσης στις οποίες συμμετέχουν όλες οι κοινωνικές ομάδες και τάξεις της εν λόγω κοινωνίας. Σε καμμία περίπτωση μία ιδεολογία δεν είναι προϊόν μιας και μόνο κοινωνικής τάξης, ακόμη κι όταν κυριαρχεί μέσω της ιδεολογίας αυτής. Είναι προϊόν της κοινωνικής πάλης στην οποία συμμετέχουν και οι υπόλοιπες κοινωνικές τάξεις, και επομένως προϊόν των ταξικών μορφών σύγκρουσης. Αυτός είναι και ο λόγος, άλλωστε, για τον οποίον οι κυριαρχούμενες ομάδες και τάξεις «αποδέχονται», εσωτερικεύουν, την αναδυόμενη ιδεολογία, πάντοτε βέβαια μέσα και διαμέσου της πάλης. Καμμία κυριαρχούμενη ομάδα ή τάξη δεν θα αποδεχόταν μία «προκατεργασμένη και προτεινόμενη ιδεολογία» που θα νομιμοποιούσε μάλιστα την υποταγή της.

Γίνεται, επομένως, ακόμη σαφέστερο γιατί μια ιδεολογία δεν μπορεί να είναι ένα «προκατεργασμένο προτεινόμενο σχήμα». Μια ιδεολογία απορρέει, ως μορφή ψευδούς συνείδησης, από της μορφής πράξης και σύγκρουσης όλων των κοινωνικών ομάδων και τάξεων, με τη σύγχρονη ανάδυση ή μετασχηματισμό τόσο των «διανοουμένων εμπνευστών», που πρώτοι «ομιλούν», όσο και των υπόλοιπων ομάδων και τάξεων που εμπλέκονται στις συγκρούσεις και επιδιώκουν να κυριαρχήσουν ή/και να αποκτήσουν μία καλύτερη θέση στους κόλπους της κοινωνίας τους.

γ) Το ψευδές της ψευδούς συνείδησης

ΑΝ ΥΠΑΡΧΕΙ ΚΑΠΟΙΟΣ ΤΡΟΠΟΣ ΔΙΑΚΡΙΣΗΣ ΤΗΣ ΙΔΕΟΛΟΓΙΑΣ από την ψευδή συνείδηση, αυτός είναι να αντιδιαστέλλουμε μια ολική αντίληψη της ιδεολογίας, που θα αποδίδει το πλέγμα όλων των ιδεολογιών μιας δεδομένης κοινωνίας, από τις συγκεκριμένες μορφές ψευδούς συνείδησης, διάκριση την οποία δεν μπορώ να αναπτύξω εδώ¹⁸. Άλλωστε, από τη στιγμή που δεχθούμε ότι η συνείδηση των ανθρώπων παράγεται κοινωνικά και ιστορικά, μέσα και διαμέσου της πράξης, είμαστε αναγκασμένοι να αποδεχθούμε ότι κάθε μορφή συνείδησης δεν μπορεί παρά να είναι ψευδής: να αποκρύβει ή να αποσιωπά, να μυστικοποιεί μάλιστα μερικές φορές, σημαντικές πλευρές των κοινωνικών αντιφάσεων και της συνολικής κοινωνικής πραγματικότητας.

Το ψευδές της ψευδούς συνείδησης, (αλλά και το μη ολοκληρωμένο οποιασδήποτε μορφής γνώσης, όπως θα δούμε αμέσως πιο κάτω), οφείλεται στο γεγονός ότι οι μορφές ψευδούς συνείδησης αναδύονται μέσω της πράξης των μελών των διαφορετικών ομάδων και τάξεων μιας κοινωνίας, πράξης που αναπτύσσεται σε σχέση με

18. Η ολική αντίληψη της ιδεολογίας αποτέλεσε τη βάση μιας ευρύτερης αθημοσίενης ακόμη μελέτης, από την οποία και προήλθε το κείμενο

«Κουλτούρα-Ιδεολογία», που συνέταξα για το βιβλίο της Κοινωνιολογίας της 3ης Λυκείου.

τις ιστορικές, οικονομικές και πολιτικές συνθήκες της καθημίας απ' αυτές ξέχωρα, και επομένως δεν αποδίδει, δεν περιγράφει και δεν «ομολογεί», στα μέλη αυτών των ιδίων ομάδων και τάξεων, παρά μόνο την πραγματική κοινωνική κατάσταση στην οποία ευρίσκονται¹⁹. Αυτό σημαίνει ότι η συνείδηση των μελών κάθε ομάδας και κάθε τάξης, εξαιτίας της θέσης τους στην παραγωγή και στις πολιτικές συγκρούσεις, εμπεριέχεται μόνο η άμεση πραγματικότητα της δικής τους ομάδας, της ευρύτερης τάξης τους ή ακόμη και μέρος της πραγματικότητας της ευρύτερης κοινωνίας. Δεν είναι δυνατόν επομένως, να περιέχεται σε όλες της τις διαστάσεις η πραγματικότητα της συνολικής κοινωνίας και οι αντιφάσεις που οφείλονται στις συνολικές ταξικές, οικονομικές και πολιτικές συγκρούσεις και στις μακρο-ιστορικές συνθήκες.

Την εμπειρία και τη συνείδηση των αντιφάσεων και των συνθηκών αυτών έχουν συνήθως οι ομάδες εκείνες: διανοούμενοι, ανώτατα κομματικά, διοικητικά και οικονομικά στελέχη, που εξαιτίας της κοινωνικής τους πράξης υπερβαίνουν την άμεση ταξική τους ένταξη, την άμεση ταξική τους θέση, και εργάζονται σε σχέση ή/και για την σύνολη κοινωνία. Από τη στιγμή που η κάθε μορφή συνείδησης παράγεται μέσω της πράξης, η συνείδηση των μελών κάποιων ομάδων τότε και μόνον μπορεί να συλλάβει και να περιέχει, να γνωρίζει δηλαδή τις συνολικές αντιφάσεις που αφορούν όλες τις κοινωνικές τάξεις και την ιστορική πορεία μιας δεδομένης κοινωνίας, όταν η εργασία των ομάδων αυτών, διανοητική, οικονομική ή και πολιτική, αναπτύσσεται σε σχέση και αφορά τη σύνολη κοινωνία. Και στην περίπτωση αυτή βέβαια είναι δυνατό να επεμβαίνει και η επιστημονική γνώση, χωρίς να είναι άμεσα απαραίτητο. Εδώ άλλωστε οφείλεται η συνειδησιακή και ταξική ιδιαιτερότητα των ομάδων αυτών. Στην ιδιομορφία της κοινωνικής τους δραστηριότητας η οποία και τους υπαγάγει, συχνά, σε μία ξέχωρη ταξική θέση και ενδεχομένως ηθική κατάσταση. Με το θέμα αυτό, θα έχω ίσως την ευκαιρία να ασχοληθώ σε μια άλλη μελέτη.

Το ψευδές της ψευδούς συνείδησης επομένως δεν «έγκειται στην έλλειψη της κριτικής θέσμισης του ορισμού και του επαναπροσδιορισμού της αλήθειας», στη «μυστικοποίηση, την υποστασιοποίηση και την πραγματοποίηση των αεικίνητων αντιφατικών κοινωνικών διαδικασιών» και μόνον, όπως ισχυρίζεται ο Ν. Δεμερτζής στο «Ιδεολογία και Κριτική» (σελ. 112), ή ακόμη «στην έλλειψη πρακτικής/πολιτικής αποτελεσματικότητας και στη ρήξη της σχέσης ανάμεσα στην πράξη και την αλήθεια, ρήξη που καθιστά την αλήθεια δόγμα και την πράξη κενή νοήματος» (σελ. 112), αλλά κυρίως στη θέση και το γνωστικό περιεχόμενο της οικονομικής και πολιτικής δραστηριότητας ή πράξης όλων των κοινωνικών ομάδων και τάξεων μιας δεδομένης κοινωνίας. Συμφωνώ δε απόλυτα με τη διαπίστωση ότι η παραγωγή του δόγματος οφείλεται στη ρήξη ανάμεσα στην πράξη και την αλήθεια, μόνο που θα πρέπει να έχουμε υπόψη μας ότι η ρήξη αυτή υπάρχει με τη μορφή σπέρματος σε οποιοδήποτε είδος γνώσης, και ότι για να μελετηθεί πραγματικά θα πρέπει να ανατρέξουμε στους

19. Μια πολύ ενδιαφέρουσα προβληματική με θέμα τη σχέση της καθημερινής συμπεριφοράς των ανθρώπων, πέραν της πολιτικής, με την ταξική

τους ένταξη, βλ. P. BOURDIEU, *La distinction sociale*, Paris, Minuit, 1979, P. BOURDIEU, *Le sens pratique*, Paris, Minuit, 1980.

τρόπους και τις μορφές, που μέσω των ιστορικών διαδικασιών η ιδεολογική δραστηριότητα και τα προϊόντα κάποιων ειδικευμένων χώρων παραγωγής όπως: ο κλήρος, τα κόμματα ή και τα πανεπιστήμια, «αυτονομούνται εν μέρει και αναπαράγονται ιδεοτυπικά», σε σχέση «σχετικής αυτονομίας» από τις υπόλοιπες οικονομικές και πολιτικές βασικές δομές μιας δεδομένης ιστορικής περιόδου. Παραδείγματα πολλά και σύγχρονα: ελληνικός ορθόδοξος κλήρος, ευρωπαϊκά κομμουνιστικά κόμματα, κ.ά. Βέβαια η ανάλυση εδώ θα πρέπει να είναι καταρχήν ιστορική. Διαφορετικά υπάρχει ο κίνδυνος να καταλήξουμε σε φορμαλιστικές θεωρητικές προτάσεις.

Κλείνοντας την παράγραφο αυτή, θα 'θελα να επισημάνω ότι η προβληματική του Δεμερτζή, που επιδιώκει να διαχωρίσει την ιδεολογία από την ψευδή συνείδηση, δεν εντάσσεται στην κίνηση της ιστορίας για να παρατηρήσει και να σκεφτεί μέσα και διαμέσου αυτής, αλλά θέτει τα προβλήματα «εκ των υστέρων», εοικωνώντας από ένα σημείο κριτικής, τοποθετούμενο καταρχήν έξω από την ιστορική κίνηση, και τούτο με σκοπό να απαντήσει στην παραδοσιακή μαρξιστική θεώρηση της ιδεολογίας, της οποίας η βάση είναι η ταύτιση ιδεολογίας και ψευδούς συνείδησης και η υπαγωγή της ιδεολογίας, χάρη στη γνωστή θεώρηση «βάση-εποικοδόμημα», σε αντανάκλαση. Μόνο που, όπως νομίζω, έγινε φανερό από την ιστορική προσέγγιση του προβλήματος την οποία επεχείρησα πιο πάνω ότι η οποιαδήποτε μορφή συνείδησης, και επομένως η ιδεολογία ως ψευδής συνείδηση, (αλλά και οι μορφές γνώσης), επειδή ακριβώς αναδύεται μέσα και διαμέσου της πράξης, και στη συνέχεια αποκρυσταλλώνεται και υλοποιείται μέσα σε κάθε μορφή κοινωνικής σχέσης και πραγματικότητας ως «φύσει» συστατικό της στοιχείο, σε καμμία περίπτωση δεν θα ήταν δυνατό να εξοβελισθεί σε ένα κάποιο εποικοδόμημα ή σε κάποια μορφή αντανάκλασης.

Αυτό σημαίνει ότι το διχοτομικό σχήμα «βάση-εποικοδόμημα» δεν αποδίδει με κανέναν τρόπο τη σχέση της ιδεολογίας, νοούμενης ως ψευδούς συνείδησης, με την κοινωνική πραγματικότητα και την κίνηση της ιστορίας. Μπορούμε κάλλιστα να απορρίψουμε το «παραδοσιακό» αυτό σχήμα, όχι μόνο δίχως να αμφισβητήσουμε τον καθορισμό της ιδεολογίας ως ψευδούς συνείδησης, αλλά αντίθετα να την εμπλουτίσουμε, αναγνωρίζοντας ότι περιέχει μορφές «αληθινής», ιστορικά κάθε φορά βεβαιωμένης, ηθικής και αισθητικής γνώσης. Έχω την εντύπωση ότι η κριτική προσέγγιση που επιχειρείται στο «Ιδεολογία και Κριτική», οφείλεται στην άποψη ότι ο καθορισμός της ιδεολογίας ως ψευδούς συνείδησης απορρέει από την κατανόηση της κοινωνίας με βάση το σχήμα «βάση-εποικοδόμημα». Επομένως, απορρίπτοντας το διχοτομικό αυτό σχήμα, απορρίπτεται και ο προσδιορισμός της ιδεολογίας ως ψευδούς συνείδησης, για να αναζητηθούν στην κριτική θεωρία τα κριτήρια της θεωρητικής επανοριοθέτησης του προβλήματος.

3. *Ιδεολογία ως Ψευδής Συνείδηση: γνώση, θεωρία και κριτική*

ΑΠΟ ΤΗ ΣΤΙΓΜΗ ΠΟΥ ΓΙΝΕΙ ΑΠΟΔΕΚΤΟ ΟΤΙ Η ΙΔΕΟΛΟΓΙΑ και η ψευδής συνείδηση

ταυτίζονται μέσα και διαμέσου της κίνησης της ιστορίας, υπάρχει μια σειρά ερωτημάτων στα οποία καλούμαι να απαντήσω.

α) Αληθινή και ψευδής συνείδηση

ΠΡΩΤΟΝ, ΟΠΩΣ ΠΡΟΚΥΠΤΕΙ ΑΛΛΩΣΤΕ ΑΠΟ ΤΑ ΑΝΩΤΕΡΩ, θεωρώ ότι η ψευδής συνείδηση δεν αποτελεί ψευδαίσθηση ή αντανάκλαση, αλλά μέρος της κοινωνικής πραγματικότητας, διάσταση και ποιότητα όχι μόνον όλων των μορφών κοινωνικής πράξης μέσω των οποίων υλοποιείται κάθε κοινωνική πραγματικότητα, αλλά ακόμη και αυτών τούτων των «μεταφυσικών» ή κοσμικών/συμπαντικών ανατάσεων του ανθρώπου. Σε καμμία περίπτωση δεν μπορώ να αντιδιαστείλω απόλυτα την ιδεολογία από την «επιστημονική γνώση». Τόσο η πρώτη όσο και η δεύτερη έχουν μία και την αυτή μήτρα: τη δημιουργική ή/και καταστροφική πράξη όλων των μελών μιας κοινωνίας. Επιστημονική γνώση και ιδεολογία παράγονται από τον άνθρωπο μέσω των πολύπλοκων σχέσεων του με τις κοινωνικές και ιστορικές συνθήκες στις οποίες υπόκειται, συμπεριλαμβανομένων και των ηθικών του δεσμεύσεων, χωρίς να αναφερθώ στα επιστημολογικά προβλήματα παραγωγής της γνώσης που οφείλονται στη διαλεκτική σχέση των κοινωνιών με τη φύση, αλλά και στην ίδια της τη φύση. Πέραν τούτου, τόσο η ψευδής συνείδηση όσο και η «επιστημονική γνώση» έχουν και δύο άλλα κοινά χαρακτηριστικά. Αποτελούν μη ολοκληρωμένη γνώση, για διαφορετικούς λόγους η καθεμία, και ενέχουν, ως καταρχήν ποιότητες της υλικότητάς τους, την ηθική και την αισθητική διάσταση της ανθρώπινης πράξης, ακόμη και στην περίπτωση εκείνη που οι ποιότητες αυτές απουσιάζουν ή δεν είναι εμφανείς με βάση τα κριτήρια που παρέχει μια δεδομένη ιστορική περίοδος²⁰.

Με άλλα λόγια, ψευδής είναι η κοινωνική και ταξική συνείδηση των μελών μιας κοινωνίας όχι σε σύγκριση με μια κάποια «αληθινή», στην οποία θα οδηγηθούμε μέσω των κοινωνικών συγκρούσεων ή μέσω της επαναστατικής δραστηριότητας ενός κάποιου συλλογικού υποκειμένου, ή χάρη και στην «επιστημονική γνώση», αλλά διότι αποκρύβει πλευρές της κοινωνικής πραγματικότητας και πλευρές των κοινωνικών αντιφάσεων. Εξοκινώντας, επομένως, από τη διπλή αυτή διαπίστωση, την εργατάλειψη δηλαδή της αντιπαράθεσης «αληθινής-ψευδούς συνείδησης», αλλά και την απόρριψη του βάνουσου μεθοδολογικά και θεωρητικά σχήματος «βάση-εποικοδόμημα»,

20. Πάνω στο θέμα σχέσης Ιδεολογίας και Επιστήμης ενδεικτικά επισημαίνουμε: τη συζήτηση των L. ALTHUSSER και Z. MONO, στο περιοδικό *Σύγχρονα Θέματα*, τεύχος 7, 1980, «Για τον Ζακ Μονό», από τον πρώτο, «Από την βιολογία στην Ηθική: η αλλοτρίωση του σύγχρονου ανθρώπου από την Επιστημονική Κουλτούρα». Το ίδιο θέμα αποκτά ιδιαίτερες διαστάσεις στις ακόλουθες εργασίες. L. BRUNHSCVIGG, *Τα στάδια της φιλοσοφίας των μαθηματικών*, Paris,

A. Blanchard, 1972, HAO-WANG, *From mathematics to philosophy*, London, Routledge-Kegan, 1974, O. ONICESCU, *Principes de logique et de philosophie mathématique*, Academie de Roumanie, 1971, H. and S. ROSE, *L'ideologie dans la science*, Paris, Seuil, 1977, και τέλος J. HABERMAS, *La technique et la science comme ideologie*, Paris, Denoel, 1973.

είναι απαραίτητο να οριοθετήσουμε από την αρχή την μαρξική προβληματική για την ιδεολογία. Και για να γίνει αυτό θα πρέπει να μελετήσουμε τον τρόπο με τον οποίο συνδέεται στα πλαίσια της προβληματικής αυτής η ταξική κοινωνία με την ψευδή συνείδηση, η αταξική κοινωνία με τον χειραφετημένο και ολοκληρωμένο άνθρωπο, αλλά και τον τρόπο με τον οποίο κατανοούνται οι διαδικασίες περάσματος από την πρώτη στη δεύτερη.

Διότι, διαβάζοντας τα κείμενα της νεότητας του Μαρξ, γίνεται εμφανές ότι στην ψευδή συνείδηση δεν αντιπαρά τίθεται μόνο η επιστημονική γνώση ή η ιστορικά διαμορφωμένη επαναστατική συνείδηση/γνώση του προλεταριάτου, ή ακόμη και η νομοτέλεια των αντιφάσεων στις σχέσεις παραγωγής που θα οδηγήσει στην επανάσταση, όπως ίσως έγινε γενικότερα αποδεκτό, αλλά κυρίως ο χειραφετημένος άνθρωπος. Και αν επισημαίνω το σημείο αυτό, δεν το κάνω με σκοπό να αποκατασταθεί η σκέψη των Μαρξ-Ένγκελς ή οι θέσεις κάποιων μαρξιστικών ρευμάτων, αλλά να προχωρήσουμε στην κατανόηση των σχέσεων της ψευδούς συνείδησης με τις ποικίλες μορφές κοινωνικής γνώσης, επανοριοθετώντας το αίτημα του χειραφετημένου ανθρώπου. Το θέμα όμως τούτο ξεπερνά τα όρια του παρόντος άρθρου. Αυτός είναι και ο λόγος για τον οποίο δεν συζητώ εδώ τις απόψεις που τίθενται στο «Ιδεολογία και Κριτική», και αναφέρονται στις εσωτερικές ασυνέπειες και αντιθέσεις της μαρξικής προβληματικής.

β) Ιδεολογία, κριτική θεωρία και κοινωνική συνείδηση

ΤΑ ΣΗΜΕΙΑ ΟΜΩΣ ΣΤΑ ΟΠΟΙΑ ΜΠΟΡΩ ΝΑ ΣΤΑΘΩ και τα οποία υπονοούν μάλιστα την προβληματική και το αίτημα του χειραφετημένου ανθρώπου, αφορούν τη σχέση της ιδεολογίας με την κριτική θεωρία και την κοινωνική συνείδηση.

Το σχήμα προβληματισμού που φαίνεται να διατυπώνεται στο «Ιδεολογία και Κριτική» είναι το ακόλουθο. Στην ψευδή συνείδηση, η οποία θεωρείται ως «ο άμεσος και απροβλημάτιστος τρόπος που το άτομο εσωτερικεύει την καθημερινή του εμπειρία μέσα στην κοινωνία», αντιπαρά τίθεται η κοινωνική συνείδηση, στην δε ιδεολογία, που εννοείται ως «το προκατεργασμένο και από τους διανοούμενους προσφερόμενο σχήμα δικαιολόγησης και δικαίωσης», αντιπαρά τίθεται η κριτική κοινωνική θεωρία. Η ιδεολογία και η κριτική θεωρία απορρέουν και εξαρτώνται από την κοινωνική πράξη και υπόσταση των διανοουμένων, η δε ψευδής αλλά και η κοινωνική συνείδηση συνδέονται κυρίως με την πράξη της υπόλοιπης κοινωνίας. Η ποιοτική διαφορά ανάμεσα στην ιδεολογία και την κριτική θεωρία, όπως ανάμεσα στην ψευδή και κοινωνική συνείδηση, συνίσταται στην ανάπτυξη μιας κάποιας κριτικής πολιτικής ηθικής.

(Διανοούμενοι)		(Κοινωνία)
- Ιδεολογία	-	Ψευδής συνείδηση
- Κριτική θεωρία	-	Κοινωνική θεωρία
-		Κριτική πολιτική Ηθική

Οι διανοούμενοι παράγουν και προτείνουν την ιδεολογία, αλλά μπορούν να αναπτύξουν επίσης μορφές κριτικής θεωρίας, εισάγοντας την κριτική στις θεωρητικές τους αναλύσεις. Κάτω από την ίδια προβληματική, τα μέλη μιας κοινωνίας μετέχοντας των ομάδων και των τάξεών της, αποδεχόμενα την ιδεολογία, αποκτούν μορφές ψευδούς συνείδησης, αλλά μπορούν να αποκτήσουν μορφές κοινωνικής συνείδησης, εάν αναπτύξουν ηθική κριτική στάση απέναντι στις καθημερινές μορφές του κοινωνικού βίου. Εδώ βέβαια οι διανοούμενοι φαίνεται να αντιπαρατίθενται στην κοινωνία. Η ιδεολογία και η κριτική θεωρία είναι δικά τους προϊόντα, δίχως όμως να φαίνεται κάτω από ποιες συνθήκες και με ποιο τρόπο τα παρήγαγαν. Η κοινωνική και ιστορική τους πράξη απουσιάζει από τις αναλύσεις του συγγραφέα, όπως επίσης και από τις απόψεις του που παρουσιάζονται με παραδειγματική μεθοδικότητα και κάθε δυνατή θεωρητική ενημέρωση στα πλαίσια μιας άλλης ευρύτερης εργασίας με θέμα την πολιτική κουλτούρα²¹. Η ανάπτυξη της προβληματικής γίνεται με βάση και σε σχέση με τις προσεγγίσεις και τις θεωρητικές απόψεις άλλων συγγραφέων, που βέβαια παραπέμπουν σιωπηλά στις σύγχρονες κοινωνίες ως ιστορικό παράδειγμα, χωρίς όμως να γίνονται οι ιστορικές αναλύσεις καθαυτές. Έχουμε περιγραφή της σχέσης των διανοουμένων με την κοινωνία, όπως και της πράξης των υπόλοιπων κοινωνικών ομάδων και τάξεων, χωρίς να μελετάται και να αναλύεται η πιθανή εσωτερική τους σύνδεση μέσα στα πλαίσια της συνολικής ιστορίας των κοινωνιών.

Αποτέλεσμα βέβαια της μεθοδολογικής αυτής και θεωρητικής στάσης είναι η άποψη ότι «η διαφορά ανάμεσα στην ιδεολογία και την κοινωνική θεωρία δεν έγκειται σε τίποτα λιγότερο από τη διαμόρφωση μιας κριτικής ηθικής» (σελ. 111). «Τα όρια ανάμεσα στις δύο έννοιες μεταβάλλονται διαρκώς ακριβώς γιατί η διαφορά τους, ο εκάστοτε προσδιορισμός τους, είναι σε τελευταία ανάλυση ζήτημα ηθικής, κανονιστικής σύγκρουσης και πρακτικής συνείδησης (Israel, 1971:94)» (σελ. 111). Πώς όμως και πού μπορεί να οφείλεται ιστορικά η πολιτική και ηθική αυτή στάση και πρακτική συνείδηση των διανοουμένων; Σε σχέση με ποιες συνθήκες, στα πλαίσια ποιων σχέσεων παραγωγής και εξουσίας, και σε σύγκρουση ή αντιπαράθεση με ποιες κοινωνικές ομάδες και τάξεις κάθε φορά μετασχηματίζεται; Η άποψη αυτή δεν μπορεί να σταθεί παρά μόνο όταν αναλυθούν οι συνθήκες και οι σχέσεις ανάδυσης και αναπαραγωγής της ηθικής και πολιτικής θεωρητικής στάσης των διανοουμένων, με βάση πάντοτε τα ταξικά, υλικά, εξουσιαστικά και ηθικά τους συμφέροντα. Δεν αρκεί η πρόταση «Στην πράξη θα φανεί, αν φανεί η διαφορά» (σελ. 111), εάν δεν αναλυθούν οι σχέσεις, οι συνθήκες και οι συγκρούσεις στις οποίες υπάγεται η πράξη αυτή, αν δηλαδή η ανάλυση δεν είναι πριν απ' όλα ιστορική.

Αν όμως δεχθούμε ότι η ιδεολογία είναι ψευδής συνείδηση και αναλυθούν οι συνολικές ιστορικές διαδικασίες στις οποίες και υπάγεται η ανάδυση, οι ταξικές μορφές και ο μετασχηματισμός της, όπως επιχειρήσα να δείξω πιο πάνω, θεωρώ ότι μόνον

21. Η εργασία αυτή αποτελεί μια πολύπλευρη, πρωτοφανή στον χώρο της πολιτικής κοινωνιολογίας για την Ελλάδα. Ν. ΔΕΜΕΡΤΖΗΣ, *Κουλ-*

τούρα, Νεωτερικότητα, Πολιτική Κουλτούρα, Αθήνα, Παπαζήση, 1989.

τότε είναι δυνατό να συλλάβουμε την ανάδυση της κριτικής ηθικής και πολιτικής θεωρητικής στάσης των διανοουμένων. Διότι και η στάση αυτή δεν μπορεί παρά να είναι ιστορική. Να αναδυεται και να μετασχηματίζεται πάντοτε σε σχέση με κάποιες ιστορικές συνθήκες και συγκυρίες. Η κριτική θεωρία εμφανίζεται σε κάποια συγκεκριμένη ιστορική στιγμή της ευρωπαϊκής διάνοησης, και δεν μπορεί να αντιπαρατίθεται γενικά και θεωρητικά σε οποιαδήποτε ιδεολογία, έστω και αν η υπαρξη μιας ηθικής και πολιτικής κριτικής στάσης είναι ευκαιρία για κάθε ιστορική στιγμή. Θεωρητική σκέψη υπάρχει σε όλες σχεδόν τις περιόδους της ιστορίας, τουλάχιστον στις κοινωνίες όπου υπάρχουν επαγγελματίες της σκέψης, κριτική θεωρία όμως, η οποία έχει μάλιστα συνείδηση του συμφυούς με την θεωρητική γνώση ηθικού και κριτικού της περιεχομένου, δεν έχουμε παρά σε πολύ συγκεκριμένες ιστορικές στιγμές. Εκτός από τη Σχολή της Φραγκφούρτης, ανάλογα ιστορικά παραδείγματα αποτελούν οι στοχαστές του Διαφωτισμού, ο γαλλικός σοσιαλισμός του 19ου αι. και ο προβληματισμός των Μαρξ-Ένγκελς στην πρώτη τους ιστορική φάση, όπως και οι μορφές ελληνικής σκέψης στο Βυζάντιο του 9ου και στη Θεσσαλονίκη του 14ου αι.²²

Όσον αφορά τις θέσεις του «Ιδεολογία και Κριτική» που αναφέρονται στην «κοινωνική συνείδηση» (σελ. 112), έχω να διατυπώσω τις εξής αντιρρήσεις. Κατ' αρχήν, όπως ανέλυσα και πιο πάνω, η ψευδής συνείδηση δεν συντίθεται στον άνθρωπο απροβλημάτιστα. Δεν πρόκειται για κάποιες απόψεις που έχουν γίνει «απλά και μόνον αποδεκτές», αλλά για εμπειρίες που έχουν προκύψει μέσα και διαμέσου όλων των μορφών κοινωνικής πράξης και σύγκρουσης. Ακόμη και όταν το δρον υποκείμενο «περνά από την πράξη στην πράξη», επαναλαμβάνει δηλαδή μορφές οικονομικής ή και κοινωνικής συμπεριφοράς, δίχως να συλλαμβάνει το συνολικό «κοινωνικό σχέδιο» ή «πλέγμα σχέσεων» μέσα στο οποίο εντάσσονται οι πράξεις του αυτές, και τότε ακόμη πρόκειται για εμπειρίες συναισθηματικά αλλά και συμβολικά φορτισμένες, των οποίων το ιδεολογικό περιεχόμενο «είναι παρόν» ως υπονοούμενες αντιλήψεις, μέσα στην ίδια την εκτέλεση/επανάληψη όπως και στο συναισθηματικό περιεχόμενο των πράξεων. Επομένως, η κοινωνική συνείδηση δεν μπορεί να είναι «η ρητή και κριτικά διαμεσολαβημένη από το ενεργό υποκείμενο καθημερινή εμπειρία, η υπέρβαση του ψευδο-συγκεκριμένου (γιατί άραγε ψευδο-συγκεκριμένου;), ο μετασχηματισμός του εαυτού και η υποκειμενική σκοποθέτηση χειραφετητικών προταγμάτων» (σελ. 112), σε αντιπαράθεση, πάντα κατά το «Ιδεολογία και Κριτική», με την «αδιαμεσολάβητη και απροβλημάτιστη ψευδή συνείδηση».

22. Το θέμα του κριτικού, πολιτικού αναπόφευκτα, στοχασμού και οι ιστορικές περίοδοι κατά τις οποίες εμφανίζεται στο Βυζάντιο, είναι τρομακτικών διαστάσεων και σημασίας και για τον ελληνικό στοχασμό, αλλά και για την ιστορία και κυρίως την ιστορική συνείδηση του σύγχρονου ελληνισμού. Η μελέτη του είναι δύσκολη και δύσβατη. Η εικονομαχία αποτελεί την πρώτη ρήξη που οδηγεί στην ανάπτυξη της σκέψης του 9ου αι., για

να έχουμε στη Θεσσαλονίκη, εξαιτίας της γεωγραφικής της θέσης ανάμεσα στην Ανατολή και τη Δύση και της κίνησης των ιδεών, αλλά και της ιδιαιτερότητας της οικονομικής και πολιτικής της διάφθρωσης, μια δεύτερη σημαντικότερη ανάπτυξη κατά τον 14αι., πριν περάσουμε με τον Πλήθωνα τον Γεμιστό στον Μυστρά. Η βιβλιογραφία για την προσέγγιση του θέματος είναι πραγματικά πολύμορφη.

Η κοινωνική συνείδηση δεν μπορεί παρά να είναι μορφές εμπειρίας και κοινωνικής γνώσης, οι οποίες υπερβαίνουν, χάρη στην ηθική και πολιτική κριτική στάση των ενεργών υποκειμένων, τις υπάρχουσες μορφές ψευδούς συνείδησης/ιδεολογίας, και εμπεριέχουν τις ιστορικές ανάγκες, τις ολικές κοινωνικές αντιφάσεις και συγκρούσεις που αποκρύβει συνήθως η ψευδής συνείδηση, αλλά και τα χειραφετητικά για το σύνολο της κοινωνίας αιτήματα του ανθρώπου. Η ψευδής συνείδηση είναι εξίσου διαμεσολαβημένη και προβληματισμένη με την κοινωνική συνείδηση, το ίδιο φορτισμένη με ευχάριστες, δικαιοδικές ή δυσάρεστες και οδυνηρές εμπειρίες. Μόνον που η δεύτερη, με βάση μια κάποια ενεργό ηθική και πολιτική κριτική στάση, υπερβαίνει την πρώτη, επιδιώκοντας τη χειραφέτηση όλων των ανθρώπων. Κάτω από ποιες συνθήκες και κοινωνικές σχέσεις, και για ποιες κοινωνικές ομάδες ή τάξεις είναι πιθανή η ανάδυση τέτοιων μορφών κοινωνικής συνείδησης, είναι ένα άλλο μεγάλο ιστορικό, πριν απ' όλα, ερώτημα, που δεν μπορώ να μελετήσω στα πλαίσια της προσπάθειας αυτής.

Εκείνο όμως που οφείλω να επισημάνω, είναι ότι η ηθική κριτική και πολιτική στάση που αναφέρεται στο σύνολο των μελών μιας κοινωνίας, συνδέεται άμεσα με το πρόβλημα της παιδείας, όχι μόνον κατά τις περιόδους του μετασχηματισμού, της ρήξης, της εξέγερσης ή της επανάστασης, όπου προβάλλει έντονο, αλλά κατά τη διάρκεια όλων των ιστορικών στιγμών μιας κοινωνίας, ακόμη και των πιο αργόσυρτων, όταν μάλιστα αποσκοπεί στη χειραφέτηση του ανθρώπου. Η θεσμοποιημένη κοινωνική παιδεία, νομίζω, αποτελεί τη μόνη απάντηση στη μη αυτόματη παραγωγή από την κοινωνία κριτικών μορφών ηθικής και πολιτικής κοινωνικής συνείδησης. Και όπως επιτέλους παραδεχθήκαμε ότι ο άνθρωπος, από τη φύση του, δεν είναι ούτε κακός αλλά ούτε και καλός, θα πρέπει να παραδεχθούμε ότι καμμία κοινωνία, διαφοροποιημένη όπως οι σύγχρονες, δεν πρόκειται από μόνη της, μέσα από τις εσωτερικές της αντιφάσεις να οδηγήσει σε μορφές χειραφετημένης κοινωνίας, εάν δεν επέμβη θεσμοποιημένη και συστηματική συνεχής παιδεία για όλα της τα μέλη.

Κλείνοντας, θα ήθελα να παρατηρήσω ότι μέσα από το άρθρο αυτό, τίθεται σιωπηλά ένα τεράστιο θέμα: η σχέση όχι της κοινωνιολογίας, αλλά κυρίως της μεθόδου και της θεωρίας, με την ιστορία. Το ερώτημα που προκύπτει ανελέητο είναι το εξής: Μπορούμε να κάνουμε θεωρία δίχως να κάνουμε ταυτόχρονα και ιστορία; Μπορούμε να παράγουμε θεωρητικές προτάσεις και θεωρήσεις που δεν είναι συγχρόνως ή δεν έχουν πέρα από το θεωρητικό και ένα ιστορικά συγκεκριμένο περιεχόμενο; Θεωρητικές κατηγορίες και έννοιες που δεν είναι ιστορικές στον ίδιο βαθμό που είναι αφαιρετικές, γενικευτικές, συγκριτικές, επαγωγικές, συστηματικές κ.ά., δηλαδή θεωρητικές; Η απάντησή μου καταρχήν είναι όχι. Το πρόβλημα είναι επιστημολογικό, μεθοδολογικό, θεωρητικό, ιστορικό και έχω την αίσθηση ότι ανοίγω τους ασκούς του Αιόλου. Ελπίζω να μου δοθεί η ευκαιρία να επανέλθω στο θέμα και πέρα από το παρόν άρθρο²³.

23. Ο όρος ιδεολογία βέβαια εδώ χρησιμοποιείται διαχρονικά και έξω από τα ιστορικά πλαίσια της

νεωτερικότητας μέσα στα οποία δομήθηκε θεωρητικά. Τούτο είναι επιτρεπτό για δύο λόγους. Πριν

απ' όλα, το ιστορικό γεγονός που αποδίδει αλλά και κατασκευάζει, οι μορφές, δηλαδή, ψευδούς κοινωνικής συνείδησης, θρησκευτικοπολιτικής και καθαρά πολιτικής μορφής, αποτελεί πραγματικότητα όλων των ιστορικών περιόδων. Και δεύτερο, και στην περίπτωση ακόμη που χρησιμοποιούμε όρους οι οποίοι απορρέουν από την υπό μελέτη

κάθε φορά ιστορική περίοδο, και τότε ακόμη δεν κάνουμε τίποτε άλλο από το να ανακατασκευάζουμε την πραγματικότητα, από τη στιγμή που κάθε προσπάθεια μελέτης, αναπόφευκτα, προβάλλει το παρόν πάνω στο παρελθόν. Και οι δύο αυτοί λόγοι, βέβαια, χρήζουν ιστορικής και επιστημολογικής ανάλυσης, που δεν είναι δυνατή εδώ.